

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

У другій частині 20-го розділу праці О. Субтельного розкривається сутність таких явищ, як «хвильовизм», «шумськізм», «волобуєвщина», висвітлюються культурні процеси, що відбувалися на Україні в 20-ті роки, зокрема в галузі літератури, науки, освіти, а також церковні справи, насамперед пов'язані з історією створення Української автокефальної православної церкви.

РОЗДІЛ 20

(продовження)

Хвильовизм

Найбільш прямий і емоційний заклик до того, щоб відкинути «російський шлях», висловив Микола Хвильовий. Ця яскрава особистість, справжнє прізвище якої було Фітільов, виросла у Східній Україні. Хвильовий був сином дрібного російського дворянина. Перекоаний інтернаціоналіст, він під час громадянської війни вступив до лав більшовиків, сподіваючись допомогти створенню справді універсального і справедливого комуністичного суспільства. Після громадянської війни Хвильовий став одним з найпопулярніших українських радянських письменників, організатором авангардистського літературного угруповання «Валпліте» і часто виступав з аналізом українсько-російських відносин, особливо у сфері культури.

Комуніст-ідеаліст, Хвильовий був гірко розчарований кричущими розбіжностями між більшовицькою теорією з національного питання та її практикою, а також російським шовінізмом партійних бюрократів, котрі, як він говорив, приховували свої схильності за «бородою Маркса». Щоб врятувати революцію від згубного впливу російського націоналізму, Хвильовий вирішив його викрити. Формулюючи своє завдання за допомогою літературних категорій, він стверджував, що «пасивно-песимістична російська література досягла своїх меж і зупинилася на перехресті». Хвильовий радив українцям триматися від неї на відстані: «...Оскільки наша література стає нарешті на свій власний шлях розвитку, остільки перед нами стоїть таке питання: на яку із світових літератур вона мусить взяти курс. У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких заперечень... Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, виготовувати на ній наше молоде мистецтво — це значить затримати його розвиток. Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми»¹.

Щоб підкреслити цілковиту спроможність українців створити самостійно соціалістичне мистецтво, він стверджував, що «молода українська нація — український пролетаріат і його комуністична інтеліген-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6—8.

¹ Див.: Лавріненко Г. Розстріляне відродження: антологія 1917—1923 рр.— Париж, 1959.— С. 827—828.

ція — це носії великих революційних соціалістичних ідей» і що «вони не повинні орієнтуватися на всесоюзне міщанство і на його московських трубадурів». Палкі заклики Хвильового до українців піти власним шляхом привели до появи відомого гасла: «Геть від Москви!»².

Незважаючи на те, що Хвильовий адресував свої думки насамперед молодим письменникам, які шукали для себе літературних зразків, його послання мало явно політичний підтекст. Потрібно, однак, підкреслити, що його антирусизм був не стільки продуктом українського націоналізму, скільки продуктом пролетарського інтернаціоналізму. Хвильовий був переконаний у тому, що світова революція ніколи не переможе, коли якась одна нація (у даному випадку — росіяни) зробить спробу встановити на неї свою монополію.

Шумськізм

Небезпека поглядів Хвильового для Радянської влади посилилася внаслідок підтримки, яку вони здобули не тільки в українських літературних колах, а й у лавах Комуністичної партії України, і особливо в середовищі колишніх боротьбистів. Керівником останніх був Олександр Шумський — комісар освіти, який, незважаючи на вимоги прибічників Москви засудити Хвильового, відмовився це зробити і виступив з власною критикою на її адресу. Колишній боротьбист мав свої причини вважати, що підхід партії до національного питання був лицемірним. Уперше вступивши до лав Комуністичної партії, Шумський та його товариші отримали високі урядові посади. Це було зроблено для того, щоб надати Радянському урядові «українського смаку». Однак відразу ж після перемоги більшовиків майже всіх їх позбавили своїх посад та виключили з партії. Коли почалася українізація, декого з тих, хто вцілів, і особливо Шумського, з дозволу Москви ще раз висунули на високі пости. При цьому переслідувалася мета — створити враження, начебто Україною правлять українці. Однак цього разу комісар освіти вирішив викрити махінації Москви.

Засуджуючи також російський шовінізм, Шумський поставив своїм головним завданням піддати критиці священний більшовицький принцип — принцип централізму. В листі, якого він написав Сталіну на початку 1926 р., Шумський констатував початок українського національного відродження і зазначав, що в інтересах самої партії такий динамічний, широкий рух має керуватися українськими комуністами, а не особами неукраїнського походження. У протилежному разі українці, чия національна свідомість дедалі більше зростала і які ніколи не відзначалися особливо добрим ставленням до більшовиків, могли повернути проти того, що вони вважали іноземним режимом, і скинути його. Аби запобігти цій перспективі, Шумський пропонував, щоб такі українські комуністи, як Влас Чубар та Григорій Гринько, очолили Радянський український уряд і Комуністичну партію України, а такі призначені Москвою неукраїнці, як Еммануїл Квірінг (латиш) та Лазар Каганович (зрусифікований єврей), були відкликані. Запропонована як засіб, що мав забезпечити зростання впливу комунізму, ця пропозиція закликала аж до того, щоб українці дістали можливість обирати політичне керівництво республіки на Україні, а не в Москві.

Шумський також засудив і тих українців, які під корисливим приводом вірного служіння партії створили умови для існування московського централізму. На засіданні керівництва Комуністичної партії України, яке відбулося у травні 1927 р., він заявив, що «в партії правлять російські комуністи, дістаючи підтримку з боку мерзенного малороса, який протягом усіх історичних епох був у своїй основі лицемірною, підлабузницьки брехливою і по-зрадницькому підступною людиною. Те-

² Там же.— С. 830—831.

пер він співає хвалу своєму інтернаціоналізмові, байдуже відвертається від усього українського і завжди готовий плювати на нього (навіть на українську мову), якщо це тільки дасть йому можливість отримати краще містечко»³.

Критика Шумським національної політики партії викликала бурю серед комуністів — як у самому Радянському Союзі, так і за його межами. Сталін зазначив: «Товариш Шумський не розуміє, що на Україні, де корінні комуністичні кадри слабкі, такий рух... може на місцях набути характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найбільшого досягнення — лєнінізму»⁴. В той час, коли ідеї Шумського були різко засуджені прихильниками партії у Харкові й Москві, в Комуністичній партії Західної України (КПЗУ) з центром у Галичині вони дістали підтримку. Керівник західноукраїнських комуністів Карл Максимович навів аргументи Шумського на зборах Комуністичного Інтернаціоналу і скористався цієї нагодою для того, щоб піддати критиці поведження Москви з українцями. Інтерес до справи Шумського виявив навіть дехто з європейських соціалістів. Так, німецький соціал-демократ Еміль Штраус проголосив, що «європейський соціалізм має всі підстави подати моральну підтримку боротьбі українського народу за волю. З часів Карла Маркса боротьба проти всіх видів соціального й національного гноблення була кращою традицією соціалістів»⁵.

Волобуєвщина

На початку 1928 р. в лавах українських комуністів виник новий «ухил». Його ідеологом був молодий український комуніст російського походження Михайло Волобуєв. Подібно до того, як це робили Хвильовий у літературі, а Шумський — у політиці, Волобуєв намагався показати розбіжності між теорією і практикою більшовиків у сфері економіки. У двох статтях, що з'явилися в «Більшовику України» — офіційному теоретичному журналі КП(б)У, Волобуєв писав, що за Радянської влади Україна залишилася економічною колонією Росії — так само, як і за царів. На підкріплення своєї тези він здійснив ретельний аналіз, у якому доводив, що, на шкоду українській периферії, підприємства важкої промисловості продовжували будуватися в російському центрі. Крім того, Волобуєв стверджував, що економіка Радянського Союзу не є унітарною та монолітною, а являє собою суму різних національних економік, у тому числі — України. Кожна з них могла не тільки вижити за рахунок власних ресурсів, а й мала всі можливості стати частиною світової економіки без посередницької ролі російської.

Тим часом Комуністична партія була вже готсва піти на поступки, подібні до українізації. Вона визнала навіть деякі із своїх упущень — такі, як переважання у власних лавах російського шовінізму, але не могла дозволити, щоб погляди Хвильового, Шумського та Волобуєва набрали поширення. Це, очевидно, зумовлювалося тим, що поширення їхніх ідей могло поставити під сумнів владу партії на Україні. Навіть Скрипник, який дуже активно підтримував українізацію, вважав, що такі «націоналістичні ухили» являють собою смертельну небезпеку для партії, і повів проти їх прибічників зустрічну кампанію. Тому незабаром після появи кожного з цих «ухилів» на їх представників було вчинено великий тиск. Від них вимагалось, щоб вони відмовилися від своїх поглядів і визнали помилки. Висловивши у той чи інший спосіб свій протест з цього приводу, всі три діячі все ж погодилися це зробити. Наприкінці 1928 р. Хвильовий повернувся до суто літературної праці; Шум-

³ Dmytryshyn B. *Moscow and Ukraine, 1918—1953.*— New York, 1958.— P. 106.

⁴ Ibid.— P. 104.

⁵ Ibid.— P. 112.

ського було відправлено в Росію, де він зайняв незначну партійну посаду; Волобуєв канув у небуття. Однак під час сталінських чисток 1930-х років їм згадали колишні «гріхи», за які ці націонал-комуністи заплатили життям.

Щоб правильно зрозуміти суть націонал-комуністичних тенденцій, їх потрібно розглядати у контексті тих процесів, які відбувалися в лавах самої партії. Після смерті Леніна у 1924 р. серед більшовицької еліти в Москві почалася сильна боротьба за владу й керівництво. Внаслідок цього партійна дисципліна та партійний контроль ослабли, що дало можливість пишним квітом розцвісти різним фракціям та ідеологічним течіям. Однак період відносного лібералізму і плюралізму з його відкритою боротьбою протилежних поглядів мав незабаром несподівано закінчитись.

Культурне піднесення

20-ті роки були часом надзвичайного зростання, піднесення і бурхливого розвитку української культури. Деякі письменники навіть вважають цей час періодом культурної революції та національного ренесансу. Такий багатолікий вибух творчої енергії став можливим завдяки тому, що Комуністична партія, дбаючи насамперед про збереження політичної гегемонії, ще не робила спроб поставити культурний розвиток під свій контроль. А поширення україномовної освіти відкрило широкую дорогу розвитку української культури, брак якої Східна Україна відчувала тривалий час. Уперше в історії українська культура могла розраховувати на державну підтримку, оскільки така важлива установа, як комісаріат освіти, перебувала під контролем палких українців — Гринька, Шумського та Скрипника.

Потяг українців до свого відродження був зумовлений головним чином впливом революції. Хоч еміграція з України великої частини старої інтелігенції була втратою для культурного розвитку, поява нової когорти творчих талантів з лихвою компенсувала її. Одні з цих молодих митців були аполітично настроєними і сповідували ідею «мистецтва для мистецтва». Інші як палкі революціонери підтримували зв'язки з боротьбистами та українськими комуністами. Коли їхні надії на незалежну державу не здійснилися, багато з них саме в культурному прогресі побачили альтернативну можливість для вняву національної самотності свого народу.

Революція внесла в культурну діяльність відчуття новизни й того, що старий світ з усіма його обмеженнями відійшов у минуле. На порядку денному постали сміливі й захоплюючі питання: яким шляхом повинен піти культурний розвиток України, на які зразки він має орієнтуватися і до якого типу культури належати. Окрилені усвідомленням своєї високої місії та зростаючою аудиторією, письменники, художники і вчені натхненно взялися за творення цілком нового культурного всесвіту.

Література

Пульс нового настрою ніде не бився так помітно, як у літературі. Письменники-марксисты обгрунтували думку: для того, щоб революція виконала всі свої завдання, вона має поширитися на сферу культури так само, як і на сферу політики. Інакше кажучи, «буржуазне» мистецтво минулого повинно було поступитися місцем новому, пролетарському мистецтву. Однак вони поспішали додати, що «пролетарське мистецтво» може дійти до міжнародної єдності тільки «національними шляхами»⁶.

⁶ Див.: Lushkyi G. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917—1934.— New York, 1956.— P. 38.

В Росії спроби створити пролетарську культуру привели до виникнення літературної організації, яка дістала назву «Пролеткульт». Її діяльність ґрунтувалася на двох основних принципах: можливості побудувати пролетарську культуру без урахування традицій і норм минулого та необхідності для створення цієї культури участі мас. Оскільки «Пролеткульт» був продуктом російської міської культури, його діяльність серед українців не досягла значних результатів. Проте культивовані ним ідеї дали поштовх створенню на Україні так званих масових літературних об'єднань.

У 1922 р. в Харкові під керівництвом Сергія Пилипенка виникло перше з них — «Плуг». Заявивши, що маси (для України цей термін означав переважно селян) повинні створити таку літературу, яку вони хочуть, плужани започаткували низку літературних гуртків, де невдовзі працювало близько 200 письменників і тисячі початківців. Один з представників цієї організації так визначив її ставлення до мистецтва: «В наш час завдання у галузі мистецтва полягає в тому, щоб знизити його, повернути його на землю із свого п'єдесталу і зробити необхідним та зрозумілим усім людям»⁷. Через рік Василь Еллан-Блакитний організував «Гарт» — літературну групу, яка також прагнула до створення пролетарської культури на Україні. Однак гартівці дуже обережно ставилися до ідеї «масовості», побоюючись, що вона може призвести до зниження рівня усіх видів мистецтва.

Поряд з цими організаціями марксистського напрямку з'явилися також невеликі неідеологізовані й «непролетарські» групи письменників та художників. Із символістів найталановитішим був Павло Тичина. Футуристів очолював Михайло Семенко. Серед неокласиків найбільше виділялися Максим Рильський і Микола Зеров. У більшості своїй ці письменники погоджувалися з думкою символіста Юрія Меженка про те, що «творча індивідуальність може творити тільки тоді, коли вона стоїть над масою і коли вона, хоча й будучи незалежною від неї, як і раніше, відчуває спільність національного походження з нею»⁸. У той час відбувалася велика кількість дискусій і суперечок. Це було пов'язане з тим, що марксистські та немарксистські групи й організації на сторінках журналів, які вони видавали, викладаючи свої погляди, піддавали критиці опонуючих їм письменників.

Із смертю Блакитного у 1925 р. «Гарт» розпався. Однак того ж року багато колишніх гартівців на чолі з Хвильовим, серед яких були драматург Микола Куліш, поети Тичина і Бажан, прозаїки Петро Панч, Юрій Яновський та Іван Сенченко, утворили елітарну літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури). Стурбовані тим, що педагогічно-просвітницький напрям діяльності (просвітянство) і «масовість» «Плугу» лише сприяли українському провінціалізму, Хвильовий та його колеги поставили питання про необхідність виходу української літератури на високий рівень художньої майстерності. Вони закликали її представників орієнтуватися на Європу та на традиційні джерела світового письменства і проголосити культурну незалежність України від Москви. Переконливий виклад Хвильовим цих поглядів викликав широке їх обговорення, що тривало з 1925 по 1927 рік і ввійшло в історію як «літературна дискусія».

З ВАПЛІТЕ не погодилися не тільки Пилипенко та інші прихильники «Плугу». До критики «буржуазно-націоналістичної» ідеології Вільної академії приєдналися також представники комуністичного керівництва України. Навіть Сталін вказав на небезпечність поглядів Хвильового. Щоб запобігти їх поширенню в літературі, у 1927 р. було створено прорадянську організацію — ВУСПП (Всеукраїнську спілку

⁷ Mace G. Communism and the dilemmas of National Liberation.— Cambridge, 1983.— P. 130.

⁸ Див.: Лаврієнко Г. Назв. праця.— С. 789.

пролетарських письменників), і контроль Комуністичної партії над літературною діяльністю посилювався.

У ході цих бурхливих процесів з'явилися високохудожні літературні твори. В той час розцвів талант двох видатних українських поетів — Павла Тичини і Максима Рильського. Тичину було визнано геніальним відразу ж, як тільки у 1918 р. з'явилася його перша збірка ліричних віршів — «Сонячні кларнети». Наступні книги поета — такі, як «Замість сонетів і октав» (1920 р.) та «Вітер з України» (1924 р.), де він продемонстрував майстерне володіння мовою, вміння відтворювати ритми та мелодику народних пісень і лірично змалював село, — не залишили жодних сумнівів у тому, що його творчість є помітною віхою в розвитку української поезії. Син відомого українофіла XIX століття Рильський різко контрастував з Тичиною. Вірші Рильського, що з'явилися в таких збірках, як «Під осінніми зорями» (1918 р.), «Синя далечинь» (1922 р.) і «Тринадцята весна» (1926 р.) були стриманими, філософськими і значною мірою ґрунтувалися на класичних традиціях Заходу. Серед багатьох інших поетів, які з'явилися в той час, слід згадати також Миколу Зерова, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмару, Євгена Плужника, Володимира Сосюру, Миколу Бажана та Теофіла Осьмачку.

Головною темою творів письменників-прозаїків був вплив революції та громадянської війни на суспільство й особистість. Написані людиною з тонким відчуттям слова «Сині етюди» Хвильового (1923 р.), в яких поєднувалися романтизм і жорстокий реалізм, славили революцію, тим часом як «Осінь» (1924 р.) та «Я» (1924 р.) цього ж автора передавали її суперечності та зростаюче почуття розчарування в ній. Григорій Косинка (виходець з бідної селянської родини, подібно до багатьох своїх колег) майстерно показав (у таких творах, як «В житах») рішучість селянства давати відсіч чужинцям. У своєму романі «Місто» (1928 р.) песиміст і скептик Валер'ян Підмогильний розповів про те, як одному українському селянинові вдалося влаштуватися в чужому місті, використавши кращі риси селянської природи та приховавши гірші. Майстер сатири Іван Сенченко у своїй книжці «Із записок холуя» (1927 р.) висміяв безхребетних лакеїв, заохочуваних радянською системою. Навпаки, роман Юрія Яновського «Чотири шаблі» (1930 р.), в якому автор яскраво описав селянських повстанців, доніс до читачів дух запорозького козацтва. За рівнем популярності значно випереджав інших письменників-прозаїків Остап Вишня, чий вільнодумні фейлетони читали мільйони.

Серед драматургів особливо виділявся Микола Куліш. Три найбільш відомі його п'єси — «Народний малахій» (1928 р.) «Мина Мазайло» (1929 р.) і «Патетична соната» (1930 р.) — справили сенсацію в літературі завдяки своїй модерністській формі і трагікомічному зображенню нової, радянської дійсності, російського шовінізму, «малоросійської» ментальності, анахронічного українського націоналізму і духовної незрілості комуністів-доктринерів. Постановку перших двох п'єс здійснили Лесь Курбас та його відомий театр «Березіль». Однак «Патетичну сонату» шоковані цим партійні чиновники в театрах України показувати заборонили, хоча постановки її у Ленінграді та Москві мали успіх. У новій сфері — кінематографії — світову славу здобув Олександр Довженко, який створив фільми «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.) і «Земля» (1930 р.). Всі вони розкривають вплив революції та Радянської влади на Україну.

Освіта і наука

Нові підходи та різні експерименти набрали значного поширення і в справі освіти. Ставлячи своєю метою побудову нового соціально-економічного ладу, Радянський уряд заохочував створення нових шкіл і та-

ку організацію навчального процесу, яка б сприяла прискоренню розриву України з «буржуазним минулим». Радянські педагоги обстоювали необхідність здійснювати освіту дітей паралельно з укоріненням у їхній свідомості комуністичних цінностей та комуністичної ідеології. Внаслідок цього у школах було запроваджено навчальний курс, що передбачав поєднання навчання з працею, виховання з технічною освітою. Тим часом класичні й гуманітарні дисципліни відійшли на другий план, а вивчення релігії було зовсім заборонено. Зростала популярність теорій відомого педагога Антона Макаренка, в яких підкреслювався примат навколишнього середовища над спадковістю в розвитку дітей.

Незважаючи на те, що освітня цінність деяких з цих експериментів, можливо, й була дискусійною, урядові, безперечно, вдалося зробити освіту доступнішою, ніж вона була раніше. Навчання в семирічній школі, а також у спеціалізованих професійних і середніх навчальних закладах було безплатним — причому відвідування шкіл дітьми робітників та селян заохочувалося. В результаті лише з 1923 по 1925 рік кількість школярів на Україні різко зросла — з 1,5 млн. до 2,1 млн. Відповідно рівень письменності зріс у 20-ті роки з 24% до 57%. Однак, як і раніше, неписьменними залишалися мільйони дорослих, а понад 40% дітей, що досягли шкільного віку, не ходили до школи.

Великі зміни відбулися також і в системі вищої освіти. Університети було реорганізовано у численні інститути (інститути народної освіти — ІНО), студенти яких спеціалізувалися у вивченні медицини, фізики, машинобудування, сільськогосподарських наук і педагогіки. Головним їх завданням стала підготовка фахівців для підприємств. У більшості цих інститутів було встановлено плату за навчання, однак діти бідних робітників і селян (вони серед студентів становили більшість) звільнялися від неї. З приблизно 30 000 — 40 000 студентів, які навчалися в інститутах України наприкінці 1920-х років, близько 53% становили українці, 20% — росіяни, а 22% — євреї. Взагалі більшість українців працювали у таких галузях, як сільське господарство й освіта, більшість росіян — в адміністративних і наукових установах, більшість євреїв — у медицині й торгівлі.

Подібно до літератури наука, особливо дослідження з української тематики, пережила у 1920-х роках справжнє відродження. Як ми бачили, національні уряди України активно відкривали наукові установи, зокрема й тому, що гуманітарна наука відіграла надзвичайно важливу роль у піднесенні української національної свідомості в ХІХ ст. Палко прагнучи показати себе прихильниками прогресу, більшовики також сприяли розвитку науки. У 1919 р. вони не тільки зберегли Академію наук у Києві, яку заснував уряд Скоропадського, а й претендували на те, щоб називати її своїм дітищем. Протягом декількох років Академію та установи, що входили до неї (не університети), було реорганізовано в центри науково-дослідної роботи. Вчені, поки їхні ідеї не були безпосередньо спрямовані проти радянської системи, користувалися відносно свободою, яка давала їм можливість проводити дослідження, викладати свої думки та підтримувати зв'язки із закордоном.

Навіть при тому, що майже всі провідні вчені України не були комуністами, а деякі з них відкрито співчували українському націоналізмові, Радянському урядові не залишилося нічого іншого, як визнати їх провідні позиції в академічній науці. У процесі реалізації політики українізації українські комуністи, які керували Комісаріатом освіти, розгорнули енергійну діяльність, спрямовану на те, щоб повернути на Батьківщину багатьох відомих учених, які виїхали за кордон під час громадянської війни. В результаті корифей української науки Михайло Грушевський (який, до того ж, був політичним противником комуністів) у 1924 р. повернувся до Києва і став тут дійсним членом Акаде-

мії, де під його керівництвом почалося систематичне вивчення історії України. Приклад Грушевського наслідували багато інших учених, які перебували за кордоном або в Західній Україні. Таким чином, поки престиж Академії швидко зростав, вона залишалася bastіоном «буржуазно-націоналістичних» тенденцій.

Першим президентом Академії був відомий учений Володимир Вернадський. Однак своїм розвитком Академія зобов'язана передусім невторинній діяльності Сергія Єфремова, який тривалий час обіймав посаду віце-президента ВУАН, та її секретаря Агатангела Кримського. На початок 1924 р. в Академії налічувалося 37 академіків та близько 400 рядових співробітників. Кількість праць, опублікованих її членами, зростає з 32 у 1923 р. до 136 у 1929 р. З трьох її відділень — історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного — найбільш продуктивно діяло перше, де головну роль відігравав Грушевський. Воно складалося з кількох десятків кафедр, комісій та комітетів, які систематично розробляли всі аспекти історії України, її літератури й мови. Відділення організувало випуск «України» — провідного журналу з українознавчих досліджень. З ініціативи його членів виходила також ціла низка інших періодичних видань та сотні монографій. Окрім Грушевського, помітну роль у роботі відділення відігравали історики Дмитро Багалій, Михайло Слабченко, Олександр Оглоблін і Осип Гермайзе, літературознавці Сергій Єфремов та Володимир Перетц, етнограф Андрій Лобода, історик мистецтва Олексій Новицький, сходознавець Кримський.

Співробітник соціально-економічного відділення Микола Василенко створив значну працю з історії українського права, а Костянтин Воблий заклав наукові основи вивчення економічної географії України.

Хоча наукова секція* й не досягла спочатку таких успіхів, як пізніше, у ній також працювала певна кількість видатних учених, частина яких здобула міжнародне визнання. Серед них — математик Дмитро Граве, фізик Микола Крилов, хіміки Лев Писаржевський та Володимир Кістяківський. Однак, являючи собою головний науковий центр на Україні, Академія, що діяла в Києві, не була єдиною у своєму роді. Два її члени — історики Багалій і Слабченко — заснували наукові центри у Харкові та Одесі. В багатьох менших містах (таких, як Полтава, Чернігів та Дніпропетровськ) також було відкрито наукові установи.

Щоб протидіяти впливу багатьох учених немарксистського напрямку в суспільних та гуманітарних науках, Радянський уряд заснував 1929 р. в Харкові Інститут марксизму. Його завдання полягало в підготовці спеціалістів з філософії, економіки та історії, які мали навчати своїх учнів з марксистських позицій, а також досліджувати історію партії та революції й бути ідейними захисниками режиму. Головною фігурою в цьому інституті став Матвій Яворський — галичанин, який намагався інтерпретувати історію України з марксистських позицій і створив школу українських істориків-марксистів.

Церковна діяльність

Православна церква на Україні була опорою царського режиму. Після того як у 1686 р. київський митрополит визнав владу московського патріарха, вона прийняла московські церковні обряди, посилила русифікацію і присягнула на вірність цареві та імперії. І хоч з початку XIX ст. серед нижчих верств духовенства, особливо серед студентів-семинаристів, почала зростати національна та соціальна свідомість, українська інтелігенція у своїй масі залишалася ворожою щодо церкви, розглядаючи її як bastіон соціального консерватизму й антиукраїнства.

* Очевидно, мається на увазі фізико-математичне відділення ВУАН (прим. перекладача).

Революція та зумовлене нею бажання національного самовиразу повинні були зачепити й українські церковні справи. На єпархіальних зборах і з'їздах солдатів та селян у 1917—1918 рр. було висунуто пропозицію, щоб українська церква розірвала зв'язки з Москвою і узаконала себе як незалежна (автокефальна) установа. Ця ідея сподобалася нижчим верствам духовенства і особливо — міській інтелігенції. У січні 1918 р. було утворено Всеукраїнську церковну раду, яка й мала працювати для досягнення цієї мети. Однак Центральна Рада з її лівою орієнтацією не виявила значного інтересу до цієї справи. А от консервативний уряд гетьмана Скоропадського, і насамперед його міністри з релігійних справ Василь Зіньківський та Олександр Лотоцький, беззастережно підтримали розрив церковних зв'язків України з Росією. Після падіння Скоропадського Директорія також виступила за церковну незалежність. Однак обидва ці уряди трималися при владі недовго, і тому їхня підтримка не дала якихось конкретних результатів.

Парадоксальним є те, що рух за незалежну Українську православну церкву досяг найбільшої сили саме за Радянської влади. Оскільки Радянська влада розглядала Російську православну церкву, керовану нещодавно тоді обраним патріархом Тихоном, як свого найнебезпечнішого суперника, вона не сприймала вороже появу тих релігійних груп, які підривали вплив офіційної церкви. Цим і можна пояснити той факт, що спочатку вона толерантно ставилася до українізації у церковних справах.

Опозиція до подібних дій була, однак, значною. Вона виходила насамперед від патріарха Тихона у Москві та майже всієї ортодоксальної ієрархії на Україні. Погрожуючи відлученням від церкви та анафемою, ієрархія неодноразово блокувала всі спроби Всеукраїнської церковної ради розширити свій вплив. Таке різко негативне ставлення до неї відбивало у багатьох священників і мирян бажання зв'язувати свою долю з тими, хто відстоював ідею українізації у церковних справах.

Незважаючи на ці перешкоди, 21 жовтня 1921 р. на зборах, куди прибуло близько 500 делегатів (серед них — 64 священники), Рада вдалася до радикального заходу. Відкинувши канонічні закони і не звертаючи уваги на погрози церковних ієрархів, вона обрала митрополитом одного із своїх членів — священника Василя Липківського. Останній одразу ж призначив архієрея та чотирьох єпископів, а ті, у свою чергу, — кілька сотень священників і протодіяконів. Потім Рада підтвердила своє попереднє рішення — створити Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ).

Нова церква швидко зростала. На початок 1924 р. вона вже могла похвалитися тим, що в її складі було 30 єпископів, близько 1500 священників, понад 1100 парафій (із загальної їх кількості близько 9000) та мільйони прихильників. Багато українських церковних парафій у Сполучених Штатах, Канаді і Європі приєдналися до неї. На відміну від традиційного православ'я, яке пишалось своїм консерватизмом, Українська церква запровадила багато нововведень, таких, як вживання у церковній службі української мови (замість церковнослов'янської). Вона осучаснила зовнішній вигляд духовенства, заборонивши традиційні ряс, довгі волосся й бороди. Повною відмовою від стародавньої церковної практики стало те, що єпископам дозволялося одружуватися. У дусі тих часів Українська церква запровадила демократичні порядки й у власній структурі. Вона відкинула авторитарність патріархальної системи й надала вищу владу в церкві виборній раді єпископів, священників та мирян. Принцип виборності було запроваджено також щодо єпископів і парафіяльних священників. За допомогою цих реформ нова церква намагалася стати ближче до віруючих і залучити їх до своєї діяльності. Це значною мірою зумовило перші успіхи УАПЦ.

Ці успіхи, однак, не могли приховати загальної слабкості нової церкви. Цілковитий розрив з канонічною практикою, неодноразові зая-

ви патріарха Тихона про те, що ця церква не має права на існування, та невизнання її іноземними патріархами створили їй репутацію незаконної установи. Це збило з пантелику й відштовхнуло від неї багатьох віруючих, які спочатку підтримували її. Більше того, практикування УАПЦ принципів виборності та демократизму призвело до численних анархічних конфліктів між духовенством та парафіянами. Щойно з'явившись на світ, церква майже не мала власної матеріальної бази. Ще серйознішою була проблема церковних кадрів. Поспішне обрання єпископів та священників нерідко призводило до того, що на відповідальних посадах опинялися люди, які або не влаштовували церкву, або були малообізнаними в церковних справах. Час показав, з якою легкістю могли вони потрапляти під вплив уряду. Коли ці слабкості вийшли на поверхню, зростання УАПЦ уповільнилося. І хоч вона, як і раніше, являла собою серйозну загрозу для Російської православної церкви, яку підтримували духівництво, особливо монахи, а також консервативні елементи українського населення, ставлення до неї з боку більшої частини прихильників православ'я на Україні було в основному лояльним.

Набагато більшу загрозу становила для неї політика уряду. Стурбовані несподіваними успіхами Української церкви, органи Радянської влади перетворили її на об'єкт здійснення свого принципу «поділяй і володарюй». Власті заохочували посилення на Україні неканонічних церковних угруповань, які підривали позиції не тільки Російської православної церкви, а й українського противника останньої. У першій половині 1920-х років вони підтримували «прогресивну» церковну групу активістів Христа, що відкололася від патріаршої церкви. Коли спроби цієї групи повести за собою всіх віруючих України зазнали невдачі, підтримка була надана єпископальній церкві на чолі з Теофілом Булдовським, що з'явилася в 1925 р. Хоч вона й виступала за церковну незалежність України, яку сподівалася досягти канонічними засобами, церква ця зайняла відверто проурядову позицію.

Однак і за допомогою такої тактики урядові не вдалося ліквідувати або підкорити собі УАПЦ. Навпаки, незважаючи на всі труднощі, вплив її продовжував зростати. Тому в 1926 р. Радянська влада повела на неї фронтальну атаку, наклавши на українські парафії надзвичайно тяжкі податки та різко обмеживши діяльність духовенства. Незабаром вона звинуватила митрополита Липківського і частину його оточення в українському націоналізмі й заарештувала їх, а Всеукраїнську церковну раду розпустила. Хоча УАПЦ й дозволили проіснувати ще кілька років, було очевидним, що на обрії майбутнього, як і на горизонті релігійного життя в СРСР, нависли чорні хмари.

* * *

Відносна слабкість і скованість, що їх виявили прибічники комунізму у 1920-ті роки, створили умови для того, щоб націоналізм (чи принаймні національна свідомість), який швидко поширився серед українців під час революції та громадянської війни, продовжував посилюватися. Оскільки Комуністична партія поставила за мету запровадити у сфері політики свою монополію, тут простір для вияву українських національних тенденцій був обмежений. Однак не слід недооцінювати того факту, що українці здобули щось на зразок національної державності. Це породжувало в них усвідомлення себе як цілком повноправної нації, котра має користуватися всіма правами, що їй цей статус передбачав.

Головною сферою, де проявив себе націоналізм, який зазнав поразки в 1917—1920 рр., стала сфера культури. Зусиллями багатьох обдарованих письменників, поетів, художників і вчених українська культура, яка була справою нечисленної дореволюційної інтелігенції, перетворилася на кровну справу значної частини українського насе-

лення. Процес українізації не тільки сприяв поширенню в масах культурних досягнень, а й міцно з'єднав українську культуру з освітою, соціально-економічною модернізацією і навіть з державою. Здавалося, от-от має з'явитися творчий синтез націоналізму й комунізму, що слугуватиме як національним, так і соціально-економічним інтересам українців. Однак наступні події показали, що синтезові цьому не судилося побачити світ.

Переклад з англійської В. С. ГОРАКА

(Далі буде)

Во второй части 20-й главы работы О. Субтельного раскрывается сущность таких явлений, как «хвылевизм», «шумскизм», «волобуевщина», освещаются культурные процессы, происходившие на Украине в 20-е годы, в частности в области литературы, науки, просвещения, а также церковные дела, прежде всего связанные с историей создания Украинской автокефальной православной церкви.